

MARTIN HAMPL

SOUČASNÝ VÝVOJ GEOGRAFICKÉ ORGANIZACE A ZMĚNY V DOJÍŽDCE ZA PRACÍ A DO ŠKOL V ČESKU

M. Hampl: *Current development of geographical organisation and changes in commuting to work and schools in Czechia.* – Geografie – Sborník ČGS, 109, 3, pp. 205–222 (2004). – The paper provides an empirical analysis of short-term regional development processes in the Czech Republic. A particular emphasis is given to the assessment of changes in regional organisation of commuting in 1991–2001. A strengthening of the impact of main regional centres is stressed, especially the macro-regional influence of Prague. The results of the empirical analysis support general claims pointing to the importance of qualitatively new forms of geographical development in the post-industrial era: a strengthening of controlling functions of the largest urban centres and a general increase in contacts in the national settlement system, on the one hand, and a decrease or termination of population growth of large cities, on the other hand.

KEY WORDS: geographical organisation of society – settlement and regional hierarchy – commuting to work and schools.

Autor děkuje za finanční podporu Grantové agentury ČR – project č. 205/03/0337.

1. Úvod: Geografická organizace vývoje a/nebo vývoj geografické organizace?

Studium současných vývojových tendencí sociogeografických systémů v post-totalitních zemích je v geografické literatuře převážně ztotožňováno s analýzou územní diferenciacie v průběhu společenské transformace. V těžišti pozornosti je proto pochopitelně problematika prohlubování sociálních rozdílů mezi regiony (mzdy, nezaměstnanost) a rozdílů v jejich ekonomické výkonnosti nebo investiční atraktivitě. Hodnocení celkových tendencí socio-ekonomické diferenciacie je dále rozvedeno do rozmanitého souboru relativně specifických témat mezi nimiž dominuje jednak výzkum jevů a procesů „nového“ typu (zahraniční migrace, suburbanizace atd.) a jednak hledání řešení prakticky důležitých a aktuálních problémů (regionální politika, územní administrativa apod.). Převahu uvedených témat ilustruje dostatečně zaměření většiny příspěvků v řadě publikací s mezinárodní účastí věnovaných geografickým aspektům socio-ekonomického vývoje v post-totalitních zemích (např. Bennett, ed. 1993; Barlow et al., eds. 1994; Carter et al., eds. 1996; Carter, Maik, eds. 1999; Balchin et al. 1999; Turnock, ed. 2000). Všechna zmíněná témata jsou závažná a jejich studium je plně oprávněné. Kritické poznámky mohou proto směřovat především k nedostatečné integrálnosti zkoumání územního vývoje, k relativní absenci studia jiných, a to výsostně geografických příčin i projevů tohoto vývoje. Při nezbytném zjednodušení v rozlišování tematické orientace výzkumu je možné konstatovat, že v potřebném rozsahu

je poznávána „geografická organizace socio-ekonomického vývoje“ a ve velmi omezeném rozsahu „vývoj samotné geografické organizace společnosti“. Oba procesy jsou ovšem vzájemně výrazně propojené, takže lze hovořit o dvou stránkách integrálního společenského pohybu. Nicméně každá z těchto stránek má i určitou autonomii a odpovídající specifika bez jejichž hlubšího poznání a systematického rozvedení nelze dostatečně pochopit systémovou podstatu vývoje společnosti v prostředí.

Rozlišení obou stránek geografické organizace je patrně nejnázornější prostřednictvím rozlišení klíčových otázek, resp. výsledků jejich studia. V případě geografické organizace společenského vývoje je to nepochybně hledání a významové rozlišování geografických faktorů podmiňujících diferenciaci ekonomického a sociálního vývoje: např. v podmínkách Česka byly určeny agregátní faktory v této významové posloupnosti „sídelní hierarchie – makropolitická exponovanost – zděděná ekonomická specializace“ (Hampl et al. 1999, 2001). „Geografické“ je v tomto hodnocení pojímáno především jako vnější prostředí společnosti, jehož výrazná diferenciaci podmiňuje rozdílnou úspěšnost v průběhu společenských změn a speciálně pak změn transformačních. Toto geografické prostředí je ovšem nutně chápáno jako relativně statická struktura. Postupná realizace společenských změn vede pochopitelně i ke změnám v geografické organizaci samotné. V tomto „druhém“ pohledu je potřebné hledat odpovědi na jiné otázky: jak se mění charakter koncentračních procesů, jak se vyvíjí sídelní hierarchie, jak se mění středisková působnost měst ve smyslu rozsahovém i funkčním, resp. kvalitativním. V tomto pojetí je geografická organizace chápána jako specifická (vnější) struktura společnosti, a nikoliv jako vnější prostředí úzce vymezeného společenského systému. Rozlišení obou pojetí geografické organizace bylo v zájmu názornosti záměrně polarizováno a nepřiměřeně ostře vyjádřeno. O určité míře oprávněnosti obou pojetí nelze však pochybovat, což samozřejmě nepopírá jejich integrální sounáležitost. Časté zaměňování obou pojetí vede však k řadě nejasností. Ilustrací tohoto problému může být např. ztotožňování geografické difúze inovací se samotným vývojem geografických struktur jak to kdysi vyjádřil ve schématu prostorové analýzy Haggett (1965) a po několika desetiletích opět zopakoval ve své poslední knize (Haggett 2001). I v tomto případě může být geografická organizace pojímána buď jako diferencované vnější prostředí (např. šíření technické novinky) a nebo jeho časově diferencované proměňování geografické organizace samotné (např. šíření koncentračního/urbanizačního procesu a odpovídající formování hierarchie nodálních regionů).

Významným omezujícím faktorem studia vývoje geografické organizace je ovšem nedostatečná datová základna o změnách v rozmístění jevů, a zejména o změnách jejich vztahových souvislostí. V důsledku poklesu dynamiky změn v rozmístění obyvatelstva a především v důsledku ztráty komplexní vypovídací schopnosti charakteristik tohoto druhu se stává studium tendencí regionální, tj. v první řadě vztahové, organizace téměř nemožné. Jediný statisticky dlouhodobě detailně a relativně spolehlivě podchycený jev, tj. bydliště nebo přítomnost obyvatelstva je v etapě post-industriální společnosti pouze sekundárně významným indikátorem sociogeografických změn. Ilustrací může být často citovaná, ale věcně přinejmenším problematická etapizace urbanizačního procesu: urbanizace – suburbanizace – kontraurbanizace – reurbanizace (Berg van den, et al. 1982). Ta totiž odráží pouze změny v distribuci bydlení, které nejsou pro vývoj nejen regionální organizace, ale i urbánní hierarchie již podstatné. Také časový horizont a intenzita uvedených procesů je neobyčejně rozdílná. Je to tedy především nedostatek informací, který všeobecně snižuje „zájem“ o hlubší

poznání vývojových tendencí a který si vynucuje buď zaměření na parciální procesy, nebo hledání zprostředkovaných/nepřímých indikátorů změn. Příkladem druhého typu je i významné téma současné světové geografie – formování systému globálních velkoměst – kdy je v první řadě hodnocen „výskyt“ nejvyšších typů ekonomických řídicích aktivit. Charakteristiky tohoto typu však spíše ilustrují významové rozdíly světových center než aby s dostatečnou objektivitou a komplexností globální hierarchii vyjadřovaly – viz např. rozdílné výsledky v práci Taylora (2000) a v navazující studii kolektivu jehož byl Taylor členem (Derudder, et al. 2003). Nadějnou koncepci nabízí v těchto ohledech již starší práce o kontaktních systémech (Törnqvist 1970), i zde však nedostatek dat, resp. pracnost jejich získávání většinu potenciálních následovatelů odrazuje.

Z hlediska potřeb i problémů geografického výzkumu v Česku je v návaznosti na předchozí obecnou diskusi nezbytné zdůraznit význam dat ze sčítání obyvatelstva v r. 2001, a to včetně věcné návaznosti na výsledky censů předchozích. Poslední publikace podávají podrobné informace o dojíždě za prací a do škol, což umožňuje vyhodnocení právě „vztahových“ změn v rámci regionální organizace, následné vypracování – alespoň základní složky – sociogeografické regionalizace, střediskové hierarchizace i vývoje distribuce pracovních příležitostí. Pokusem o nalezení hlavních tendencí v hierarchizaci dojížděcích vazeb je i tento příspěvek. Jeho přínos může být sice jen parciální, může však představovat příklad obecně potřebného typu výzkumu. Navozuje i směry dalšího – v současnosti již postupně realizovaného – studia, které by mělo být završeno aktuální sociogeografickou regionalizací Česka a komplexním zhodnocením uspořádání i vývojových tendencí našeho systému osídlení (v návaznosti na starší studie Hampl et al. 1987; Hampl a kol. 1996).

2. Současné tendence vývoje geografické organizace společnosti

Před vlastními analýzami vývoje dojížděky v transformačním období je vhodné charakterizovat základní orientaci vývojových změn geografické organizace. Generalizující hodnocení tohoto typu vymezuje na jedné straně rámec pro chápání diferenciačních tendencí u dojížděky za prací a do škol, na straně druhé zařazuje analýzy tohoto parciálního procesu do širších souvislostí a zajišťuje tak, alespoň určitou propojenost úvodní obecné diskuse s hlavním tématem následujících sledování. Východiskem celého hodnocení je určení základních kvalitativních proměn integrálních vývojových procesů geografické organizace, tj. procesů koncentrace a hierarchizace, ke kterým dochází v době přechodu společnosti ze stádia industriálního do stádia post-industriálního. V podstatě se tedy jedná o geografickou interpretaci teorie stádií, která je ovšem modifikována specifičností českého (transformujícího se) prostředí. Nejpodstatnější vývojové tendence je možno určit již na základě srovnání krátkodobých změn velikostní a funkční hierarchizace nejdůležitějších center osídlení v jejich širším (nadnodálním) vymezení, tj. metropolitních areálů (viz tab. 1). V důsledku omezené datové základny mohlo být takto podchyceno jen období 1989–1996, kdy ovšem již došlo k realizaci hlavních transformačních změn. Stejně tak nemohlo být provedeno citlivější vymezení metropolitních areálů, neboť územní členění potřebných informací bylo pouze do úrovně okresů (specifikace metropolitních jednotek je uvedena v poznámkách k tab. 1). Navzdory těmto omezením i zdánlivé jednoduchosti charakteristik je oprávněné považovat zjištěné rozdílnosti díky jejich velikosti za dostatečně průkazné pro následná generalizující hodnocení.

Tab. 1 – Funkční struktura a vývoj hierarchie metropolitních areálů

Kategorie (pořadí) metropolitních areálů	Relativizované velikosti (1. areál = 100) podle							
	Obyvatelstva		Pracovních příležitostí		Ekonomického agregátu		Finančního sektoru	
	1989	1996	1989	1996	1989	1996	1989	1996
1.	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	136	137	130	109	132	89	52	44
5.–12.	123	124	117	103	108	80	54	47
Podíl 1.–12. na Česku	48,06	48,00	51,46	52,90	53,61	57,70	59,71	69,91

Poznámky: Metropolitní areály mohly být vymezeny jen orientačně podle celých okresů. Jsou určeny pro krajská města (bez Jihlavy), a to podle příslušných okresů. Velkoměstské okresy byly ovšem spojeny s venkovskými, v případě Ostravy byly připojeny okresy Frýdek-Místek a Karviná. Dále byly uvažovány jako jediný areál severočeské pánevní okresy (Ústí n. Labem, Chomutov, Most a Teplice) okresy Karlovy Vary + Sokolov a Liberec + Jablonec n. Nisou. Ekonomický agregát je definován jako součin průměrných mezd zaměstnanců a počtu pracovních příležitostí. Finanční sektor je hodnocen počtem pracovních příležitostí. Pramen: Hampl et al. 1999; Dostál, Hampl 2002.

První srovnání se týká podílů 12 metropolitních areálů na Česku. Tyto charakteristiky jsou nejdůležitější, neboť agregátně vyjadřují dosaženou úroveň koncentrace (územní i podle sociogeografických jednotek) a změny této úrovně podle klíčových funkcí. Tyto funkce jsou současně rozlišeny a uspořádány v posloupnosti podle jejich rostoucí významnosti, resp. progresivity z hlediska společenského rozvoje: obytná – pracovní – „komplexně“ ekonomická (tj. vlastně pracovní vážená ekonomickou významností) – řídicí/rozhodovací, byť v tomto případě vyjádřená jen dílčím odvětvím jakožto reprezentantem kvartérního sektoru. V této posloupnosti se zvyšuje nejen míra územní/jednotkové koncentrace, ale i dynamika jejího růstu – od relativní stagnace (resp. nepatrného poklesu) koncentrace obyvatelstva (bydliště) přes mírný růst koncentrace pracovních příležitostí až k významnému zvyšování koncentrace „ekonomiky“ a zejména jejího nejdůležitějšího kvartérního sektoru. Popsané změny jsou natolik výrazné a pravidelně uspořádané, že je lze označovat za obecné zákonitosti. V souvislosti s přechodem k post-industriálnímu typu geografické organizace tedy dochází v první řadě:

1. K ztrátě integrální povahy tradičního koncentračního procesu, k jeho kvalitativní/funkční strukturaci a k odpovídající diferenciaci koncentrační dynamiky v závislosti na progresivitě funkcí.
2. Nejpodstatnější změnou je pak postupné zpomalování až zastavení „koncentrace jevů“ a rozvíjení kvalitativních forem koncentrace jakožto „koncentrace významu“, koncentrace vztahové apod. To se pak děje přednostně změnou úlohy/významu jednotlivých funkcí a růstem závislosti většiny typů činností na aktivitách řídicích a inovačních. Právě rozdíl v mírném zvýšení podílu metropolitních areálů na pracovních příležitostech a v značném zvýšení jejich podílu na ekonomickém agregátu (součin počtu pracovních příležitostí a průměrných mezd) toto významové přehodnocování alespoň částečně dokládá.

Vývoj podílů metropolitních areálů na základních funkcích do značné míry charakterizuje i samotný proces rozvoje hierarchie sídelní a regionální. Při zohlednění změn proporcí mezi třemi rozlišenými kategoriemi těchto areálů je

pak možné hierarchizační proces dále strukturovat a návazně formulovat třetí zobecňující závěr:

3. V souvislosti s kvalitativními změnami koncentračního procesu se dále umocňuje i hierarchická diferenciacie sociogeografických jednotek (středisek nodální i nadnodální úrovně i celých regionů), a to v první řadě posilováním jednotek hierarchicky nejvyšších. V podmínkách Česka (ale i většiny post-totalitních zemí) byl pak významový posun ve prospěch prvního města, resp. metropolitního areálu ještě výraznější než dříve charakterizovaný posun mezi souborem metropolitních areálů na jedné straně a ostatními částmi Česka na straně druhé. Také při posilování hierarchizace byly kvalitativní formy významových proměn důležitější než tradiční formy územní koncentrace. V budoucnosti bude pak tato substituce forem nepochybně dále prohlubována. Růst dominance první jednotky byl rovněž v souladu s dříve charakterizovanou posloupností sledovaných funkcí podle jejich progresivity. To vše odpovídá sounáležitosti hierarchizace a koncentrace, neboť hierarchizace je výsledkem diferenciacie dynamiky koncentračních tendencí podle jednotek, a je tedy určitým typem strukturační koncentračního procesu (jiným typem je dříve popsána strukturační funkční).

Přestože předchozí hodnocení vycházejí z omezeného empirického materiálu lze jim přisuzovat obecnou platnost, a to nejen pro typ post-totalitních zemí. Specifika české transformace mají pochopitelně modifikující vliv na sledované charakteristiky, nikoliv však vliv zásadní. Je však žádoucí alespoň hlavní specifikace tohoto druhu blíže diskutovat. V případě změn úrovně koncentrace obyvatelstva nepřekvapuje úbytek ve velkých městech (viz i tab. 2), ale stagnace, resp. nepatrný pokles podílu celých metropolitních areálů. Je to důsledek omezeného rozsahu suburbanizačních procesů a výrazného poklesu celkové migrační mobility. Příčinou je deformovanost „bytové politiky“ (zrušení dotací bytové výstavby a zachování regulace nájemného) na jedné straně a slabý sklon k trvalému přemístění u většiny obyvatelstva (přežívající socialistická „pohodlnost“, vázanost na vlastnictví rodinných domů aj.). Navíc zde jsou vcelku dobré podmínky pro rozvoj přechodných forem migrace, tj. neden-

Tab. 2 – Velikostní hierarchie center osídlení 1991 a 2001

Kategorie středisek (pořadí)	Relativizované velikosti (Praha = 100)			
	Obyvatelstvo		Pracovní místa	
	1991	2001	1991	2001
1.	100	100	100	100
2.-4.	73	73	79	67
5.-12.	63	64	64	59
13.-34.	90	91	88	75
Podíl na Česku (%)				
1.	11,8	11,4	13,6	15,4
2.-4.	8,6	8,4	10,8	10,3
5.-12.	7,4	7,3	8,7	9,2
13.-34.	10,6	10,4	12,0	11,6
1.-34.	38,4	37,6	45,0	46,5

Poznámky: Velikostní kategorie byly stanoveny tak, aby ve smyslu předpokladů pravidla velikostního pořadí dosahovaly zhruba stejných velikostí (hodnoty nižší než 100 dokládají zvýšenou dominanci prvního města).

Prameny: Výsledky cenů 1991 a 2001 (ČSÚ, Praha)

ní dojíždky za prací (tím větší vypovídací schopnost mají proto analýzy dojíždky za prací). Důsledek těchto omezení na vývoj celkové územní distribuce (trvalého bydlení) obyvatelstva je však poměrně malý a zřejmě by nezměnil tendenci k relativní stabilizaci této distribuce v regionální úrovni. Podstatně významnější mohou být vlivy transformace v případě rozmístění pracovních příležitostí a ekonomického agregátu, neboť zde byly nastartovány velmi dramatické selektivní tendence. Přesto při odstraňování dříve zmíněného „přehodnocovacího efektu“, tj. při posuzování vývoje samotných pracovních příležitostí je nárůst koncentrace poměrně nevýznamný – na úrovni administrativně vymezených velkých měst je sice poněkud vyšší (viz srovnání údajů v tab. 1 a 2), ale i tak je omezený a „zajištěný“ převážně jen Prahou. V tomto případě jde o kompenzační efekt polarizace selektivních tendencí, charakteristický právě pro post-totalitní poměry: růst podílů kvalitativně vyspělých center (vedle Prahy např. Brna, Českých Budějovic, Olomouce, Hradce Králové aj.) a zároveň značný pokles podílů rozvojově problémových pánevních měst (Ostrava, Ústí n. L., a také Kladno, které bylo v r. 1991 na 12. místě podle počtu pracovních příležitostí). Probíhající výměna „vůdčích“ jednotek tedy nutně tlumí celkové kompenzační efekty, a to na úrovni metropolitních areálů ještě výrazněji než na úrovni nodálních středisek.

Naopak značný vliv specifických krátkodobých, a tedy dočasných změn spojených s prvou fází transformace je oprávněně předpokládat u mimořádné dynamiky koncentrace v případě finančního odvětví (a omezení i u celého kvartérního sektoru). Zde se totiž jedná převážně o potřebu „skokovitého“ dosažení nezbytného rozsahu a diverzifikace moderních výrobních služeb, které v centrálně řízené ekonomice měly neobyčejně redukovanou úlohu.

Jejich výjimečná koncentrace do velkých center bude ovšem i v budoucnosti zásadním způsobem přispívat k růstu významu těchto center, neboť právě u aktivit kvartérního typu jsou a budou pozitivní „přehodnocovací efekty“ nejpronikavější. Navíc míra jejich koncentrace je při zohlednění komplexu kvalitativních kritérií podstatně vyšší než podle pouhého počtu pracovních příležitostí jak tomu bylo v případě charakterizace finančního odvětví v tab. 1. V této souvislosti je vhodné odkázat např. na vyhodnocení rozmístění ředitelství velkých firem a subjektů progresivního terciéru (Blažek 2001). Obdobné výsledky přináší i studie Víturka a kol. (2003), kde je připojen i rozsáhlý seznam podniků a institucí v široce vymezené oblasti výrobních služeb: již při zhodnocení pouhé distribuce pracovníků těchto zařízení zjistíme, že 62,6 % těchto pracovníků soustřeďuje samotná Praha a 25,9 % pak 12 krajských měst.

3. Změny hierarchizace dojíždkových vztahů v letech 1991–2001

Vyhodnocení stavu a současných vývojových tendencí dojíždkových vazeb je možno označit za nejdůležitější složku studia vztahové organizace sociogeografických systémů a za základ pro vypracování sociogeografické regionalizace. Jedná se totiž o nejfrekventovanější prostorové pohyby obyvatelstva a zároveň o pohyby s relativně komplexní integrační funkcí: propojení „bydliště“ a „pracoviště“ a zprostředkovaně i „služeb“, neboť pracovní a obslužná dojíždka bývá orientována obdobně. Zahrnutím školské dojíždky je pak komplexní povaha těchto procesů dále zesílena. Nicméně je nutno zdůraznit, že dojíždkové procesy jsou vázány na „obyvatelstvo“, a nikoliv na instituce a podniky, takže jejich významová dominance je měřítkově omezena. V podmínkách „malého“ Česka a v důsledku zahrnutí i nedenního pohybu (který je i „náhradou“

za omezenou a deformovanou migraci) je však využitelnost dojížděky pro regionalizaci i na měřítkově vyšších úrovních značná. To by konečně měly potvrdit i následující analýzy a jejich vyhodnocení.

3.1. Metodika hodnocení

Před vlastním popisem metodiky hodnocení změn v uspořádání dojížděkových vztahů je nezbytné upozornit na hlavní problémy spojené s využitím dat z cenzů v r. 1991 a v r.2001. Za prvé se jedná o určitá omezení jejich vzájemné srovnatelnosti, a to v dvojím smyslu: jednak došlo k řadě územních změn ve vymezení obcí i okresů (např. polovina z 12 největších pracovních středisek v r.2001 – viz tab. 3 – se administrativně změnila), jednak došlo k drobným změnám v definici „zaměstnaných“ (např. pracující studenti a učni, ženy na mateřské dovolené). Nesrovnalosti se týkají i dojížděky a zaměstnání cizinců (nedostatečné podchycení pracujících cizinců, změna postavení Slováků atd.). Konečně největší nejasnost představuje významný rozdíl mezi celkovým počtem vyjíždějících za prací (viz základní výsledky sčítání uvedené i ve Statistické ročence z r. 2002) a počtem těchto vyjíždějících v posledních publikacích ze sčítání (tab. 702–707 v publikacích ČSÚ z cenzu) – tento rozdíl činí cca 170 tisíc (patrně se jedná převážně o chybějící směrovou identifikaci vyjížděky za prací). S ohledem na tyto problémy je nutné provádět srovnání dat z r. 1991 a z r. 2001 – zejména v případě absolutních hodnot a individuálních územních jednotek – jen omezeně a často v upravené podobě (např. nutné odhady vlivu územně administrativních změn). Je však oprávněné předpokládat, že relativně vyjádřené proporce většinu nesrovnalostí vylučují – proto byly také v tab. 2 použity jen relativizované charakteristiky a v tab. 3 pak absolutní údaje pouze k r. 2001. Navzdory uvedené omezené srovnatelnosti údajů

Tab. 3 – Základní charakteristiky hlavních center dojížděky (2001)

Pořadí	Počet pracovních míst		Počet dojíždějících za prací				Počet dojíždějících studentů	
			Celkem		Saldo			
1.	Praha	734 724	Praha	163 108	Praha	133 693	Praha	54 574
2.	Brno	228 494	Brno	65 127	Brno	51 775	Brno	38 059
3.	Ostrava	165 016	Ostrava	45 359	Ostrava	32 521	Ostrava	17 747
4.	Plzeň	98 783	Plzeň	27 362	Plzeň	18 797	Plzeň	15 392
5.	Olomouc	65 907	Olomouc	24 227	Olomouc	17 729	Olomouc	12 642
6.	České Budějovice	65 358	České Budějovice	23 791	České Budějovice	17 146	České Budějovice	12 142
7.	Hradec Králové	61 215	Mladá Boleslav	20 655	Mladá Boleslav	16 891	Hradec Králové	10 012
8.	Liberec	54 555	Hradec Králové	19 135	Hradec Králové	13 605	Liberec	7 788
9.	Pardubice	52 317	Zlín	17 513	Zlín	10 024	Pardubice	6 941
10.	Zlín	49 235	Pardubice	16 179	Opava	9 081	Ústí n.L.	6 815
11.	Ústí n. L.	47 146	Opava	13 415	Jihlava	9 062	Zlín	5 998
12.	Mladá Boleslav	40 784	Jihlava	11 536	Pardubice	7 949	Opava	5 457

Poznámky: Jsou sledována města v administrativním vymezení k 1.3.2001. Vzhledem k rozdílným údajům v materiálech ČSÚ (statistika směřované dojížděky/vyjížděky vykazuje nižší počty v případě zaměstnaných osob, neboť vylučuje zaměstnané studenty a učně) byly počty pracovních míst stanoveny jako součet „zaměstnaných osob“ vykazovaných v základních materiálech z cenzu a „saldy dojížděky do zaměstnání“ vykazovaného v materiálech o směrech dojížděky a vyjížděky

z obou posledních cenů je však nepochybné, že v transformačním období došlo k absolutnímu zvýšení počtu vyjížděcích za prací i do škol a zároveň i k značnému poklesu počtu obsazených pracovních míst (řádově o 10 %). Relativní vyjížděkovost za prací zaměstnanců se tedy významně zvýšila (blíží se 40 %), takže i regionálně integrační význam tohoto procesu dále vzrostl.

Pokud jde o způsob hodnocení současného stavu i změn v transformačním období u dojížděkových vztahů je nezbytné specifikovat věcné cíle následujícího sledování. Prioritní je zde zájem o postižení celkové orientace změn v hierarchizaci dojížděkových vztahů a navazující zhodnocení měřítkově vyšší úrovně regionalizace. Vzhledem k omezenému rozsahu tohoto příspěvku se tedy jedná jen o parciální, a v některých ohledech i zjednodušené studium geografické organizace dojížděky. Zásady hodnocení lze shrnout do následujících bodů:

1. Je sledována pracovní, školská a celková dojížděka/vyjížděka, a to vždy společně denní i nedenní. Syntetická zhodnocení jsou založena především na analýze celkové vyjížděky.
2. Centra dojížděky jsou rozlišena do tří hierarchických kategorií: makroregionální (Praha), mezoregionální (krajská města bez Jihlavy), mikroregionální (ostatní města).
3. Soustava jednotek jejichž vyjížděková orientace je posuzována je ztotožněna se souborem 205 obcí III. stupně, přičemž pro účely regionalizace jsou podle spádu těchto obcí přiřazovány i jejich správní obvody. Praha jakožto hierarchicky nejvyšší jednotka není podle vyjížděky hodnocena.
4. Kritériem pro přiřazení obcí III. stupně, resp. jejich obvodů k hierarchicky vyššímu centru je převládající (nejsilnější) směr vyjížděky z těchto obcí. Jsou ovšem uvažovány pouze směry k významnějším střediskům (podle regionálního významu, komplexně funkční velikosti a eventuální metropolitní působnosti v r. 1991 – viz Hampl, et al 1996). Tyto hierarchické „podřízenosti“ jsou sledovány k r. 1991 a k r. 2001.
5. Pro potřeby regionalizace – vymezení tzv. dojížděkových mezoregionů (regionů mezoregionálních center) – bylo dále nutné zohlednit i požadavek územní celistvosti a přirozené návaznosti zázemí příslušných center. Proto enklávy orientované spádově přímo na Prahu byly přiřazeny k jiným centřům podle dalšího nejsilnějšího směru vyjížděky. V některých sporných (oscilačních) případech byla výjimečně zohledněna i doplňující hlediska (střediskové spolupůsobení aglomerací – např. Zlína + Otrokovic). Všeobecně byl pak uplatňován princip hierarchické skladebnosti sledovaných jednotek: např. podřízení Vlašimi Praze přes hierarchický mezistupeň představovaný Benešovem.

3.2. Růst atraktivity hierarchicky nejvyšších center

Prvotní analýzy stavu a současných změn zohledňují rozsah střediskové působnosti měst a především rozdíly v této působnosti realizované v l. 1991–2001. Pro tato hodnocení je použit prostý počet „podřízených jednotek“, a tedy velmi jednoduchá, ale dostatečně průkazná charakteristika. Nejdůležitějším cílem sledování je stanovení počtu, resp. relativního zastoupení změn hierarchických vazeb a rozdílů ve střediskové působnosti tří základních kategorií center. Změny v hierarchii vztahů jsou rozlišeny na pozitivní (změna spádu ve prospěch vyššího centra) a negativní (změna spádu ve prospěch nižšího centra). Změny spádu vůči střediskům téže kategorie nejsou posuzovány, neboť nepředstavují řádový hierarchický posun. Jejich počet byl navíc velmi malý.

Tab. 4 – Spádovost obcí III. stupně podle vyjížďky za prací v letech 1991–2001

Centra dojížďky (kategorie)	Převládající směr vyjížďky za prací z obcí III. stupně podle kategorií center dojížďky (počty obcí)								Bilance změn
	Celkem		Změny orientace spádu v letech 1991–2001 mezi kategoriemi center						
	1991	2001	A x B		A x C		B x C		
			+	-	+	-	+	-	
A – makroregionální	54	75	7	1	15	0	.	.	+21
B – mezoregionální	71	70	1	7	.	.	5	0	-1
C – mikroregionální	80	60	.	.	0	15	0	5	-20

Poznámky: Byly hodnoceny nejsilnější směry vyjížďky z obcí III. stupně pouze vůči významově silnějším střediskům (nikoliv tedy směry mezi relativně rovnocennými středisky jako např. Hradec Králové – Pardubice nebo Vsetín – Valašské Meziříčí). Kategorie středisek byly určeny podle sociogeografické regionalizace k r. 1991 (Hampl a kol. 1996): makroregionální (Praha), mezoregionální (ostatní krajská města bez Jihlavy), mikroregionální (ostatní střediska). Celkový počet obcí III. stupně je 205 (bez Prahy, která jako hierarchicky nejvyšší centrum nebyla sledována).

Prameny: Výsledky censů 1991 a 2001 (ČSÚ, Praha).

Tab. 5 – Spádovost obcí III. stupně podle vyjížďky do škol v letech 1991–2001

Centra dojížďky (kategorie)	Převládající směr vyjížďky do škol z obcí III. stupně podle kategorií center dojížďky (počty obcí)								Bilance změn
	Celkem		Změny orientace spádu v letech 1991–2001 mezi kategoriemi center						
	1991	2001	A x B		A x C		B x C		
			+	-	+	-	+	-	
A – makroregionální	46	66	10	0	10	0	.	.	+ 20
B – mezoregionální	92	83	0	10	.	.	5	4	-9
C – mikroregionální	67	56	.	.	0	10	4	5	-11

Poznámky a prameny: viz tab. 4

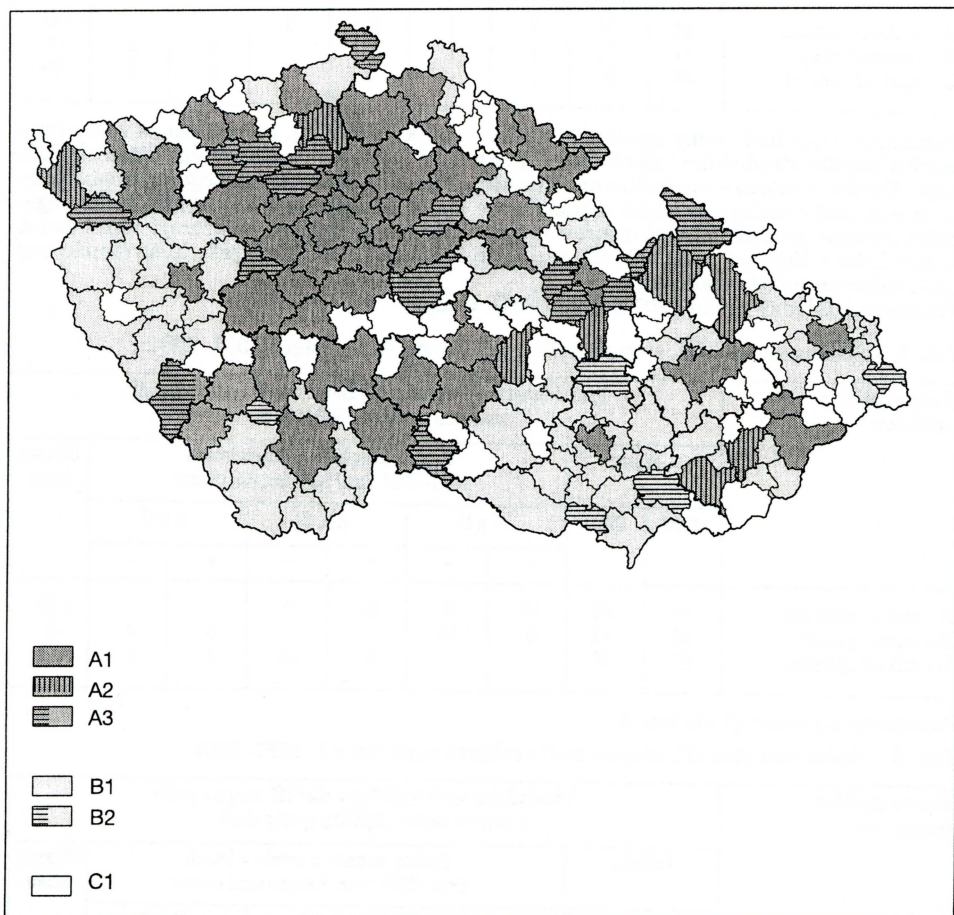
Tab. 6 – Spádovost obcí III. stupně podle celkové vyjížďky v l. 1991–2001

Centra dojížďky (kategorie)	Převládající směr vyjížďky z obcí III. stupně podle kategorií center dojížďky (počty obcí)								Bilance změn
	Celkem		Změny orientace spádu v letech 1991–2001 mezi kategoriemi center						
	1991	2001	A x B		A x C		B x C		
			+	-	+	-	+	-	
A – makroregionální	47	74	8	0	19	0	.	.	+27
B – mezoregionální	77	73	0	8	.	.	5	1	-4
C – mikroregionální	81	58	.	.	0	19	1	5	-23

Poznámky a prameny: viz tab. 4

Rozlišení pouze tří hierarchických kategorií středisek je ovšem zjednodušující a v některých ohledech může být diskusní. Vyjadřuje však nejpodstatnější rysy hierarchie našeho osídlení a odpovídajícího regionálního uspořádání.

ní. Diskusní je zde zejména vymezení souboru 11 mezoregionálních center, a to v dvojím smyslu. Za prvé jsou největší centra této kategorie poměrně značně rozdílná (v pořadí Brno – Ostrava – Plzeň – ostatní mezoregionální střediska), i když v porovnání s řádově vyšší dominancí samotné Prahy jsou tyto rozdíly jen sekundárně významné. Za druhé je problematické stanovení hranice pro odlišení mikroregionálních a mezoregionálních středisek. U 10 krajských měst (tj. bez Karlových Varů a Jihlavy) je možné konstatovat jejich zřetelné odlišení od ostatních středisek: všechna tato města jsou spolu s Prahou

Obr. 1 – Hlavní směry vyjížďky z obcí III. stupně 1991 a 2001. Obvody jejichž střediska spádovala: A. k makroregionálnímu centru: A1 – v r. 1991 i 2001 (včetně Prahy); A2 – pouze v r. 2001, přičemž v r. 1991 převažoval spád k centru mezoregionálnímu; A3 – pouze v r. 2001, přičemž v r. 1991, převažoval spád k centru mikroregionálnímu. B. k mezoregionálnímu centru: B1 – v r. 1991 i 2001; B2 – pouze v r. 2001, přičemž v r. 1991 převažoval spád k mikroregionálnímu centru. C. k mikroregionálnímu centru (C1). Poznámky: Jsou uvažovány pouze směry vyjížďky (pracovní i školské a denní i nedenní) vůči silnějším střediskům (nikoliv tedy vztahy relativně rovnocenných středisek Hradec Králové – Pardubice nebo Valašské Meziříčí – Vsetín). Rozlišení center odpovídá výsledkům sociogeografické regionalizace (Hampl a kol. 1996): makroregionální (Praha), mezoregionální (krajská města bez Jihlavy), mikroregionální (ostatní). Jediným případem nezachyceným v kategorizaci je Krnov, jehož hlavní vyjížďkový směr byl v r. 1991 na Ostravu a v r. 2001 na Opavu a který se tedy změnil proti hierarchii středisek.

v souboru 12 největších jednotek podle 3 významných kritérií (počet obyvatel, počet pracovních příležitostí i objem školské dojížďky). Do těchto nejvyšších pater hierarchie se pak podle jmenovaných kritérií dostává vždy jen jediné další město (Haviřov nebo Mladá Boleslav nebo Opava), ale nikdy ne Karlovy Vary. Zařazení Karlových Varů do kategorie mezoregionálních středisek je tedy diskusní a je zdůvodněno především výraznějším rozsahem jejich regionální působnosti, dominantním postavením v rámci regionální aglomerace Karlovy Vary – Sokolov jakožto nadnodálního jádra a konečně i specifickými funkcemi nadnárodní úrovně (lázeňství, kultura). Uvedené skutečnosti ilustrují do značné míry i údaje prezentované v tab. 3.

Hlavní výsledky provedených hodnocení shrnují tab. 4–6., podrobnější obraz o změnách spádové orientace obcí III. stupně pro případ celkové vyjížďky podává obr. 1. Navzdory jednoduchosti hodnocení jsou zjištěné změny neobyčejně průkazné a v souladu s dříve uvedenými obecnými předpoklady a pochopitelně i v souladu s dynamikou selektivních procesů v transformačním vývoji sociální a ekonomické diferenciaci. Platí to jak pro rozsah změn, tak pro jejich převažující orientaci. V prvním případě je možno zdůraznit, že v období 1991–2001 došlo k změně spádu u cca 15 % všech jednotek, a to u všech typů sledovaných dojížďkových vztahů: u pracovní dojížďky byly změny u 28, u školské dojížďky u 29 a u celkové u 33 obcí III. stupně. Vzhledem ke krátkosti období a všeobecně silné inercii geografických struktur včetně struktur vztahových to byly tedy změny velmi výrazné. Jednoznačně bylo potvrzeno i posilování působnosti hierarchicky nejvyšších center, a tedy umocňování hierarchizace vztahové organizace. Pozitivně orientované posuny ve směrech dojížďky nastaly u pracovních vazeb ve 27 případech (negativní posun byl jediný), u školské dojížďky v 25 případech (negativní ve 4 případech) a u dojížďky celkové dokonce v 32 případech (negativní posun byl jediný – vyjížďka z Krnova do Opavy převážila nad vyjížďkou do Ostravy).

Z hlediska jednotlivých hierarchických kategorií byly pochopitelně nejčastější posuny orientace ve prospěch Prahy a naopak v neprospěch mikroregionálních středisek. Výsledné změny u mezoregionálních center nebyly významné, neboť ztráty vůči Praze byly převážně kompenzovány zisky od mikroregionálních středisek. Celkový počet podřízených jednotek byl v r. 2001 podle hierarchických kategorií velmi podobný: 74 u Prahy, 73 u 11 mezoregionálních středisek a poněkud méně, tj. 58 u mikroregionálních středisek. Všechny tyto změny vedly nejen k umocnění hierarchické organizace (posílení největších center), ale do jisté míry i k zjednodušení této organizace v důsledku potlačení některých hierarchických úrovní. V porovnání s výsledky sociogeografické regionalizace k r. 1991 (Hampl et al. 1996) byla oslabena mikroregionální úroveň 2. stupně a v podstatě vymizela mezoregionální úroveň 2. stupně. V prvním případě to odpovídá oslabení pozice dříve zvýhodňovaných okresních měst a vztahovému otevírání okresů. V případě druhém se jedná o oslabení vyšší regionální působnosti Brna: v r. 1991 bylo Brno prvním cílem školské vyjížďky z Olomouce a ze Zlína a celkové vyjížďky ze Zlína, kdežto v r. 2001 již pouze školské vyjížďky z Olomouce.

3.3. Regionalizace podle celkové dojížďky

Syntetické vyústění dosavadních hodnocení je možné ztotožňovat s vypracováním dojížďkové regionalizace a zároveň s vyjádřením střediskové působnosti center prostřednictvím populačních velikostí dojížďkových zón i celých

Tab. 7 – Distribuce obyvatelstva podle hierarchicky rozlišených dojíždčkových území

Centra dojíždky	Podíl dojíždčkového území na obyvatelstvu ČR (%)					
	Celkem		Souvislé území		Enklávy	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Makroregionální	48,2	58,2	31,2	37,6	17,0	20,6
Mezoregionální	32,3	28,9	31,2	28,6	1,1	0,3
Mikroregionální	19,5	12,9	19,5	12,9	0	0

Poznámky: Podle nejsilnějšího směru celkové vyjíždky (pracovní + školské) z obcí III. stupně byly přiřazeny celé jejich obvody. Uvažovány byly ovšem pouze směry k silnějším centřům. Takto bylo přiřazeno 205 obvodů, do pražského dojíždčkového území bylo pak započítáno i hlavní město jakožto hierarchicky nejvyšší jednotka. Ostatní vysvětlení viz poznámky k tab. 4.

regionů. Jak již bylo konstatováno v předchozím textu jsou ovšem možnosti regionalizace v důsledku velikosti výchozích jednotek (obvodů obcí III. stupně) zúženy jen na vyšší regionální úroveň (mezoregiony). Jejich vymezení je navíc pouze orientační, protože integrita sledovaných obvodů je v řadě případů nedostatečná – to se týká v první řadě obvodů v zázemí velkých měst, v druhé řadě pak obvodů nejslabších obcí III. stupně. Cílem následujících hodnocení je proto postižení hlavních rozdílů v regionální působnosti mezoregionálních center. Regionalizace vychází ze směrů celkové vyjíždky, neboť tím je zvýšena komplexnost hodnocení. Navíc základní tendence ve vývoji pracovní a školské vyjíždky jsou velmi podobné jak bylo v předchozí části prokázáno. Váha obou procesů je však nestejná, protože celkový objem vyjíždky za práci je zhruba trojnásobný proti objemu vyjíždky školské.

Prvé charakteristiky, prezentované v tab. 7, se týkají distribuce obyvatelstva Česka (údaje k r. 2001) podle dojíždčkových sfér tří sledovaných hierarchických kategorií středisek, a to podle vymezení těchto sfér v r. 1991 a v r. 2001 (to současně odpovídá stavům zachyceným v obr. 1). V porovnání s údaji o počtu podřízených jednotek je zřetelný významový posun ve prospěch Prahy na jedné straně a v neprospěch mikroregionálních středisek na straně druhé. To jistě nepřekvapuje, neboť v závislosti na zvyšování hierarchické pozice se zvyšuje i průměrná populační velikost podřízených středisek a jejich obvodů. Je ovšem nutno zdůraznit, že neobyčejně vysoký podíl pražské sféry (nárůst podílu o 10 % na hodnotu skoro 60 %) je důsledkem přijatých metodických zásad (viz tab. 7): do pražské sféry byly zařazeny obvody všech mezoregionálních center v důsledku hlavního směru vyjíždky „vůči silnějšímu středisku“. Další zvýraznění pozice Prahy vyplynulo z nezahrnutí požadavku územní kontinuity dojíždčkových sfér mezi použitá kritéria. Přitom tyto enklávy soustřeďují přes 40 % obyvatelstva pražského dojíždčkového území. Jejich rozsah je ovšem dalším dokladem střediskové dominance Prahy a výrazem její řádově vyšší regionální (makroregionální) působnosti.

Zahrnutí obvodů mezoregionálních center a enkláv do dojíždčkové sféry Prahy je vyloučeno u vlastní dojíždčkové regionalizace. Přitom za enklávy bylo v tomto případě považováno i rozsáhlé území od Poličky po Bruntál, i když k omezené územní návaznosti na dojíždčkové zázemí Prahy v tomto případě dochází. Vedle požadavku dostatečné a přirozené územní celistvosti dojíždčkových mezoregionů byla dále přijata zásada hierarchické skladebnosti – a tedy zprostředkované podřízenosti – výchozích jednotek vůči mezoregionálním centřům. Podle těchto zásad, resp. souboru kritérií uvedených v metodické části bylo vymezeno 12 dojíždčkových mezoregionů – viz tab. 8 a obr. 2. Také

Tab. 8 – Dojížďkové regiony vyššího řádu 2001 (mezoregiony)

Mezoregion – středisko	Počet obyvatelstva mezoregionu (v tisících)			Podíl na obyv. ČR (v %)
	Celkem	Středisko	Zázemí	
Praha	3941,2	1169,1	2772,1	38,5
Ostrava	1347,1	316,7	1030,4	13,2
Brno	1344,1	376,2	967,9	13,1
Olomouc	639,4	102,6	536,8	6,3
Plzeň	605,0	165,3	439,7	5,9
Zlín	558,0	80,9	477,1	5,5
Pardubice	429,1	90,7	338,4	4,2
Ústí n.Lab.	323,2	95,4	227,8	3,2
České Budějovice	308,1	97,3	210,8	3,0
Hradec Králové	276,7	97,2	179,5	2,7
Liberec	245,6	99,1	146,5	2,4
Karlovy Vary	212,5	53,4	159,1	2,1

Poznámka: metodika regionalizace je popsána v textu.

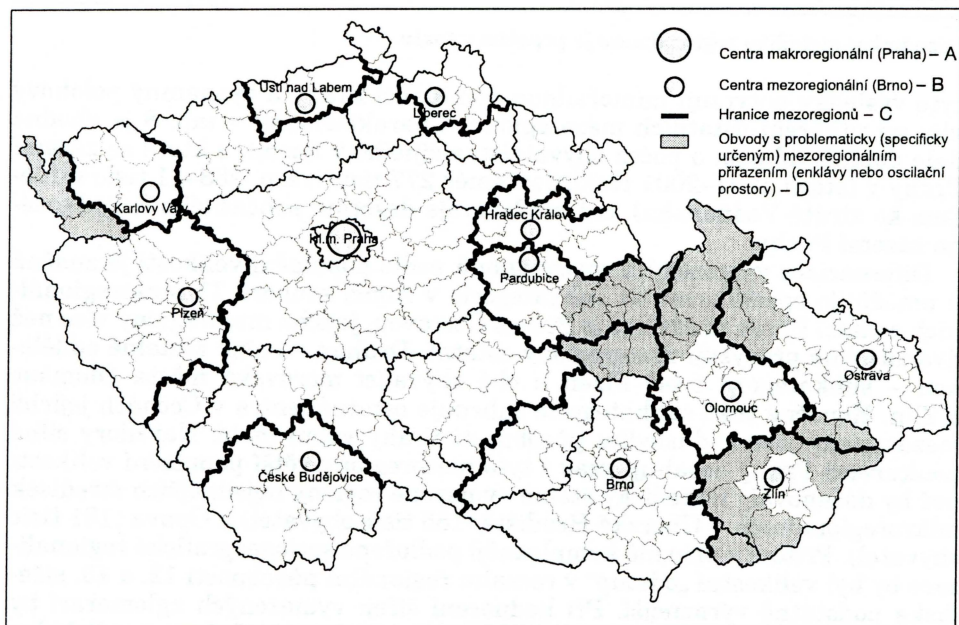
tyto výsledky potvrzují mimořádnou dominanci Prahy a významný polohový vliv na utváření ostatních mezoregionů. Charakteristiky v tab. 8 je vhodné dále doplnit údajem o počtu obyvatelstva žijícího v území, o které se zázemí Prahy v letech 1991–2001 rozšířilo: téměř 277 tisíc (resp. 288–11 tisíc vzhledem ke ztrátě Vodňanska), což představuje desetinu současného dojížďkového zázemí Prahy.

Diferenciace vymezených mezoregionů podle populační velikosti je značná a umožňuje specifikovat tři subkategorie v rámci souboru 11 mezoregionálních center. Prvou představuje Brno s Ostravou, jejichž mezoregiony více než dvojnásobně převyšují mezoregiony ostatní. Druhou – méně zřetelně oddělenou – subkategorii tvoří Plzeň a obě zbývající moravská města Olomouc a Zlín. Konečně třetí subkategorie zahrnuje ostatní centra v Čechách jejichž mezoregiony jsou v důsledku působnosti Prahy velmi malé. Navzdory silné konkurenci Prahy dosahují však i tyto mezoregiony větší populační velikosti než by dosahovaly metodicky stejně vymezené regiony nejsilnějších středisek mikroregionálních – Uherské Hradiště (185 tisíc obyvatel) a Opava (181 tisíc obyvatel). Přitom v případě komplexněji podložené sociogeografické regionalizace by byl velikostní „odstup“ v rozsahu regionální působnosti 12. a 13. střediska podstatně výraznější. Při hodnocení šířeji vymezených aglomerací by došlo k značnému posílení jak Karlových Varů (koncentrační prostor Sokolov – Karlovy Vary – Ostrov), tak Liberce (Liberec – Jablonec n. N. – Tanvald), jejichž dojížďkové mezoregiony jsou ze všech 12 sledovaných populačně nejmenší.

4. Závěry

Výsledky analýz současných změn vztahového uspořádání dojížďky za prací a do škol jsou dalším dokladem obecné souhlasnosti vývoje socio-ekonomické regionální diferenciace a vývoje „vlastní“ geografické organizace společnosti, tj. kvalitativních proměn koncentračního a hierarchizačního procesu. Všeobecně se jedná o výrazné zesílení selektivních tendencí a o měřítkový posun v jejich působnosti ve prospěch hierarchických nejvyšších jednotek. Geografické formy těchto změn mají ovšem i svá specifika a příslušnou auto-

nomii odpovídající vyšší úrovni komplexity geosocietálních systémů (viz např. Hampl 1998). Úroveň územních nerovnoměrností je nejen „vždy“ vyšší než úroveň nerovnoměrností sociálních, ale i jejich nárůst má v řadě ohledů nevratný charakter. Proti tomu u regionálních nerovnoměrností sociálních obvykle dochází spíše k cyklickému uspořádání změn v posloupnosti „divergence – konvergence“ jak to alespoň dokládají údaje o vývoji ve vyspělých zemích i v jejich seskupeních (viz např. Vanhoe 1999). To konečně v generalizované podobě vyjadřuje model rozvojového cyklu Friedmanna (1966), i když předpoklady o dovršení konvergence v rámci 4. fáze jsou přinejmenším sporné a empiricky nepotvrzené. Naproti tomu v důsledku dlouhodobého procesu geografické koncentrace obyvatelstva a ekonomiky, charakteristického pro industriální vývojové stádium, došlo k dramatickému zvýšení územních nerovnoměrností, které nebyly v dalším vývoji změněny, nýbrž jen (v případě obyvatelstva) relativně stabilizovány a pouze parciálním způsobem modifikovány (především formování metropolitních areálů zahrnující i suburbani-

Obr. 2 – Dojíždkové regiony vyššího řádu (mezoregiony v r. 2001). A – centra makroregionální (Praha); B – centra mezoregionální (Brno); C – hranice mezoregionů; D – obvody s problematicky (specificky určeným) mezoregionálním přiřazením (enklávy nebo oscilační prostory)

zační proces). Zároveň s nastupujícím rozvojem post-industriálního typu jsou v novém „vzestupném/divergenčním“ procesu územní rozdíly dále prohlubovány, byť prostřednictvím koncentrace „organizační moci“ (střediskové působnosti, zvýšením vlivu kvartérních činností apod.) a s tím spojené koncentrace vztahové.

V souladu s uvedenými obecnými představami jsou i zjištěné tendence vývoje dojíždkových vztahů v transformačním období. Umocňování sídelní a regionální hierarchie bylo realizováno výrazným střediskovým posílením Prahy, relativním zachováním působnosti mezoregionálních center a podstatným omezením úlohy středisek mikroregionálních. Spolu s tím došlo i k určitému

zjednodušení hierarchické soustavy oslabením až redukcí měřítkových mezi-
stupňů v rámci jak mikroregionální, tak i mezoregionální diferenciaci. Dyna-
mika těchto změn byla neobyčejně vysoká díky radikálnímu obratu a zrychlení
společenského vývoje v transformační etapě. Proto nelze předpokládat udržení
této dynamiky v delší perspektivě, a to ze dvou důvodů. Za prvé je nutno zdů-
raznit, že možnosti dlouhodobých radikálních změn v intenzivních prostorových
pohybech obyvatelstva jsou omezené a budou postupně nahrazovány informač-
ními kontakty. Za druhé platí, že hlavní potřebné změny – a speciálně reakce
na předchozí vztahové uzavírání okresů – byly již do značné míry realizovány.
V dalších letech lze proto očekávat zpomalení dosavadních tendencí a částečnou
změnu jejich orientace. Na jedné straně je pravděpodobné pokračování ve vztah-
ovém otevírání okresů podmíněné navíc zrušením Okresních úřadů a řady na
ně vázaných administrativních, a zprostředkovaně i dalších obslužných aktivit.
Na straně druhé je však možné očekávat relativní stabilizaci dosažené „příliš-
né“ dominance Prahy a částečné přesunutí dojížděkové atraktivity na mezoregi-
onální centra (z hlediska jejich vlivu na vztahy mezi mikroregionálními středisky).
U samotné Prahy půjde pak o rozvoj střediskové působnosti převážně ve
sféře měřítkově i kvalitativně „vyšších“ regionálních procesů, a to mimo jiné
i v souvislosti s jejím intenzivnějším zapojováním do hierarchizačních procesů
v nadnárodní úrovni, resp. i do konkurence v rámci hierarchie globálních vel-
koměst (byť v nižších patrech této hierarchie).

Ve smyslu předchozích předpokladů je oprávněné pojímat vývoj dojížděko-
vých procesů jako v současnosti významný proces, jehož dlouhodobé pokračo-
vání je však nepravděpodobné. Zároveň je však nutno zdůrazňovat jeho sou-
náležitost s obecnými tendencemi v rozvoji hierarchie a v proměňování kvality
koncentračního procesu. Tyto tendence budou sice ve vzdálenější
budoucnosti realizovány jinými typy změn, jejich orientace a uspořádání bu-
dou však obdobné jako u dnešního vývoje dojížděkových vztahů. Všeobecně je
možno tuto orientaci charakterizovat jako významové posuny směrem k mě-
řítkově i kvalitativně vyšším formám hierarchie center i celých regionů. To
konečně odpovídá podstatě post-industriálního vývoje (důraz na kvalitativně
hodnocenou významnost) i dlouhodobé převaze integračních tendencí nad ten-
dencemi fragmentačními (postupné propojování a následné integrování ma-
lých jednotek do celků větších). Z těchto konstatování vyplývá i nesouhlas
s představami o postupném nahrazování hierarchií sítěmi jak to předpokládal
Naisbitt (1982). Tyto tendence se mohou částečně prosazovat v nižších – po-
stupně oslabovaných – hierarchických úrovních, ale nepřekojí proces umoc-
ňování celkové hierarchie geosocietálních, resp. i societálních systémů. Může
tedy jít pouze o „mikrotrendy“ a nikoliv o megatrend. V těchto souvislostech
je vhodné ještě poznamenat, že hierarchické uspořádání zejména geosocietál-
ních systémů je třeba chápat jako efektivní organizaci územní dělby práce zo-
hledňující diferencované společenské, polohové a přírodní podmínky, a také
jako integrující formu těchto systémů. Klíčový význam má ovšem z hlediska
společnosti kvalita hierarchické organizace, a tedy především způsob rozděle-
ní moci a možnosti její kontroly. Lze tedy konstatovat, že pozitiva a negativa
hierarchie systémů societálních i geosocietálních se musí odvozovat primárně
od kvality společenských systémů.

Literatura:

BALCHIN, P., SÝKORA, L., BULL, G. (1999): Regional Policy and Planning in Europe.

- Routledge, London, 287 s.
- BARLOW, M., DOSTÁL, P., HAMPL, M. (eds.) (1994): *Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*. University of Amsterdam, Amsterdam, 230 s.
- BENNETT, R. J., ed. (1993): *Local Government in the New Europe*. Belhaven Press, London, 309 s.
- BERG, L. van den, DREWETT, R., KLAASSEN, L. H., ROSSI, A., VIJVERBERG, C. H. T. (1982): *A Study of Growth and Decline. Urban Europe, 1*, Pergamon Press, Oxford.
- BLAŽEK, J. (2001): Velké firmy a subjekty progresivního terciéru jako aktéři regionálního rozvoje v České republice. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. UK v Praze, Přírodovědecká fakulta, Praha, s. 227-249.
- CARTER, F. W., JORDAN, P., REY, V., eds. (1996): *Central Europe after the Fall of the Iron Curtain*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 345 s.
- CARTER, F. W., MAIK, W. eds. (1999): *Shock-Shift in an Enlarged Europe*. Ashgate, Aldershot, 184 s.
- DERUDDER, B., TAYLOR, P. J., WITLOX, F., CATALANO, G. (2003): Hierarchical tendencies and regional patterns in the world city network: a global urban analysis of 234 cities. *Regional Studies*, 37, č. 9, s. 875-886.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2002): Regional development in the Czech Republic: specific and general tendencies. In: Domański, R., ed.: *Cities and Regions in an Enlarging European Union*, Studia Regionalia, 10, Warszawa, s. 129-149.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2004): Geography of post-communist transformation and general cycle of regional development: experiences of the Czech Republic in a global context. *European Spatial Research and Policy*, 11, č. 1, s. 7-29.
- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. M.I.T. Press, Cambridge, Ma, 279 s.
- HAGGETT, P. (1965): *Locational Analysis in Human Geography*. Edward Arnold, London, 339 s.
- HAGGETT, P. (2001): *Geography: A Global Synthesis*, Prentice Hall, Pearson Education, Harlow, 883 s.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 110 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení CSR*. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M. a kol. (1996): *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. et al. (1999): *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Charles University of Prague, Faculty of Science, Praha, 242 s.
- HAMPL, M. a kol. (2001): *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Praha, 328 s.
- NAISBITT, J. (1982): *Megatrends, Ten New Directions Transforming Our Lives*. Warner Books, New York.
- Statistická ročenka České republiky 2002. ČSÚ, Praha, 795 s.
- TAYLOR, P. J. (2000): World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization. *Political Geography*, 19, s. 5-32.
- TÖRNQUIST, G. (1970): Contact Systems and Regional Development. *Lund Studies in Geography*, ser. B Human Geography, č. 35, The Royal University of Lund, Lund, 148 s.
- TURNOCK, D., ed. (2000): *Human Resources in Eastern Europe*. *GeoJournal*, 50, č. 2-3, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht – Boston – London, 309 s.
- VANHOE, N. (1999): *Regional Policy: An European Approach*. Ashgate, Aldershot, 639 s.
- VITURKA, M. a kol. (2003): *Regionální vyhodnocení kvality podnikatelského prostředí v České republice*. Masarykova Univerzita v Brně, Ekonomicko-správní fakulta, Brno, 141 s.

Summary

CURRENT DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL ORGANISATION AND CHANGES IN COMMUTING TO WORK AND SCHOOLS IN CZECHIA

Studies on contemporary development tendencies in the post-communist countries are mainly giving assessment of the regional differentiation of societal transformation process. Thus, "the geographical organisation of socio-economic development" is primarily analysed, but studies on "the development of geographical organisation of society" are rare. The two processes obviously represent only two aspects of the integral societal development; nevertheless, each of the aspects has both autonomous and specific features. From the viewpoint of specificities of the geographical organisation, it is possible to determine as key themes qualitative changes of the territorial concentration processes and the development of the settlement system and regional hierarchy. These processes are more closely related to the post-industrial transformation than to the specific post-totalitarian one. For example, characteristic are a relative stabilisation in territorial distribution of population and a limited concentration of job opportunities, on the one hand, and a deepening of qualitative hierarchy of centres and regions through an increasing regulatory role of quaternary activities in particular, on the other hand. It can be described in a simplified way as a process of (a) termination of population growth in large cities and (b) a simultaneous increase in their impact (influence of centres) on wide regional systems.

Significant consequences of the above-mentioned tendencies can be found in the hierarchical organisation of a considerable number of regional relations. Commuting to work and schools provides such an example and can be used in order to indicate current changes in regional relations in an illustrative way. This is the main aim of this paper. A differentiation in the set of commuting centres into hierarchical categories enables to determine significant changes in the commuting orientation (in accordance with the strongest commuting to a centre) of 205 centres (so-called municipalities of the level III with administrative functions at micro-level) using detailed data from the 1991 and 2001 censuses. Three categories of centres are distinguished: (i) the macro-regional centre (Prague), (ii) mezzo-regional centres (11 capitals of the administrative regions, with the exception of Jihlava), and (iii) micro-regional centres (i.e. other centres). Changes having taken place in 1991–2001 are assessed in accordance with the hierarchical orientation of centres as positive changes (i.e. shifting upwards the hierarchy) and as negative ones (i.e. shifting commuting orientation downwards). Changes in commuting orientation in the same hierarchical category are not taken into consideration; they are small in number. Generally, a change in commuting orientation has occurred in about 15 percent of cases: there were 28 changes in commuting to work, 29 changes in commuting to school and in total, there were 33 changes in the set of municipalities of the level III. Given the short period of ten years and a general strong inertia in geographical structures including the one of regional relations, one can draw the conclusion that the changes are very significant. A strengthening of the influence of the highest centres in the national hierarchy is clearly shown and this indicates a considerable strengthening of the hierarchy in the organisation of regional relations. Positive changes in work commuting orientation took place in 27 cases (there is only one negative change), a positive change in school commuting orientation took place in 25 cases (a negative change in 4 cases) and positive changes in total commuting orientation took place in 32 cases (one negative case).

From the viewpoint of separate hierarchical categories, there were changes in commuting orientation towards the national capital of Prague, and micro-regional centres were losing. The changes with respect to the regional centres were not significant, because their losses compared to Prague were compensated by commuting orientations from micro-regional centres. The total number of subordinated units was similar at each level: 74 of Prague, 73 of mezzo-regional centres, and 58 of micro-regional centres. All these changes implied not only a strengthening of the hierarchical organisation, but also a certain simplification of the organisation due to a reduction of some of the hierarchical levels. In comparison with the socio-geographical regionalisation in 1991, the second micro-regional level has weakened and the second mezzo-regional level has in fact disappeared. In the first case, this tendency is in accordance with a weaker position of the former district capitals privileged by the former communist regime and an "opening" of districts. In the second case, it is an effect of a weakening of a higher regional influence of Brno. The basic characteristics of the above-mentioned changes are given in Figure 1. Delineation of commuting regions of Prague and mezzo-regional centres is shown in Figure 2, where the contiguous character of regions is maintained and enclaves belonging to Prague are included in regions of the mezzo-regional centres in accordance with the second out-coming commuting orientation.

Fig. 1 – Main orientations of out-coming commuting from the municipality level III in 1991 and 2001. Centres of areas orientated towards: A) the macro-regional centre: A1 – in 1991 and in 2001 (including Prague); A2 – only in 2001, whereby the main orientation of centres was in 1991 towards a mezzo-regional centre; A3 – only in 2001, whereby the main orientation of centres was in 1991 towards a micro-regional one. B) mezzo-regional centre: B1 – in 1991 and in 2001; B2 – only in 2001, whereby the main orientation of centres was in 1991 towards a micro-regional centre. C) micro-regional centre (C1). Notes: Taken into consideration are only out-coming commuting orientations (daily and non-daily commuting to work and schools) towards stronger centres (thus not commuting relations among relatively equal centres such as Hradec Hrálové – Pardubice or Valašské Meziříčí – Vsetín). Delineation and selection of centres are in accordance with the results of the socio-geographical regionalisation (Hampl et al., 1996): the macro-regional centre (Prague), mezzo-regional centres (capitals of administrative regions with the exception of Jihlava), micro-regional centres. Only the case of Krnov is not included in the categorisation; its main outcoming commuting orientation was in 1991 towards Ostrava and in 2001 towards Opava. Thus, Krnov is a case that changed its commuting orientation towards a centre at a lower hierarchical level.

Fig. 2 – Commuting regions at a higher level (mezzo-regions in 2001). A – macro-regional centre; B – mezzo-regional centre; C – boundary of a mezzo-regional unit; D – areas with a problematic (specific) mezzo-regional orientation (enclaves and oscillating areas).

(Pracoviště autora: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Do redakce došlo 19. 5. 2004